

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RO SUNGULA (P1)

HUKURI 2024

TIMARAKA: 70

NKARHI: Tiawara ti2

Papila leri ra swivutiso ri na tipheji ta 11.

SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO:

1. Papila leri ra swivutiso ri avanyisiwile hi swiyenge SWINHARHU:

XIYENG XA A:	Xikambelantwisiso	(30)
XIYENG XA B:	Nkomiso	(10)
XIYENG XA C:	Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi	(30)
2. Hlaya switsundzuxo HINKWASWO hi vukheta.
3. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
4. Sungula xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
5. Khwatihata emakumu ka xiyenge xin'wana na xin'wana.
6. Nombora tinhlamulo himfanelo tanihilaha ti nomboriweke hakona eka papila leri ra swivutiso.
7. Tlula ntila endzhaku ka nhlamulo yin'wana na yin'wana.
8. Tekela enhlokweni mapeletelo na mavumbelo ya swivulwa.
9. Ndzinganyeto wa maavelo ya nkarhi:

XIYENG XA A:	Timinete ta 50	
XIYENG XA B:	Timinete ta 30	
XIYENG XA C:	Timinete ta 40	
10. Tsala swi basa no vonaka.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya XITSHURIWA xa A, u langutisa na xa B kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka swona.

XITSHURIWA XA A**KU CERIWA KA SWICELWA LOKU NGA RIKI ENAWINI**

1	Afrika-Dzonga i tiko leri fuweke hi swicelwa swo hambanahambana swo fana na nsuku, dayimani, koporo, malahla na swin'wana. Swicelwa leswi swi pfuneta ku tlakusa ikhonomi ya tiko na ku thola vatirhi vo tala leswaku mindyangu yo tala yi kota ku etlela yi kumile swo miyeta nyoka. Loko swicelwa swi herile endzhaku kaloko swi ceriwile nkarhi wo leha timayini ta pfariwa. Ku na vaceri va swicelwa lava nga riki enawini lava nga chaviki ku ya nghena endzeni ka timayini leti pfariweke va sungula ku cela masalelwa ya swicelwa leswi. Vaceri lava va tiveka ngopfu hi vito ra Zamazama. Lexi hlamarisaka hileswi van'wana va vaceri lava va nga riki vaakatiko va Afrika-Dzonga kambe va huma eLesotho na man'wana matikoakelani.	5

10 |
| 2 | Vaceri lava va funya buwa nkarhi wa vona wu nga si fika hi ku va va nga ri na switirhisiwa leswi faneleke naswona va pfumala vuhlayiseki lebyi ringaneleke ku va va nghena emigodini. Hi siku ra 18 Mudyaxihi 2023 ku humelerile mhangu yo tsuvula misisi eka yin'wana ya migodi ya Afrika-Dzonga. Kwalomu ka makumenharhu wa vaceri lava nga riki enawini va kumiwile va hundzile emisaveni. Mhangu leyi yi humelerile exidorobanini xa Welkom, lexi nga kwalomu ka madzanambirhimakumentlhanu wa tikhilomitara kusuka edzongeni wa doroba ra Joni. | 15 |
| 3 | Ernest Mulibana, muvulavuleri wa Ndzawulo ya Timayini na Gezi u vurile leswaku van'wana va vaehleketeleriwa lava poneke eka mhangu leyi hi vona lava pfuneteke ku kuma mintsumbu yinharhu hi nkarhi lowu a ku handziwa lava hundzeke emisaveni endzeni ka mugodi. U yile emahlweni a vula leswaku swa boha leswaku vanhu hinkwavo lava hundzeke emisaveni va handziwa loko xiyimo xa gasi leyi a yi va sivela ku handza va ya emahlweni xi ta kumeka xi nga ha ri na khombo eka vahandzi. Migodi leyi tiwaka hi vito ra 'Harmony Gold Mining Company' a yi ri ehansi ka vulawuri bya khampani leyikulu loko swi ta eka timhaka to cela nsuku etikweni kufikela loko yi ta pfariwa hi malembe ya va1990. | 20

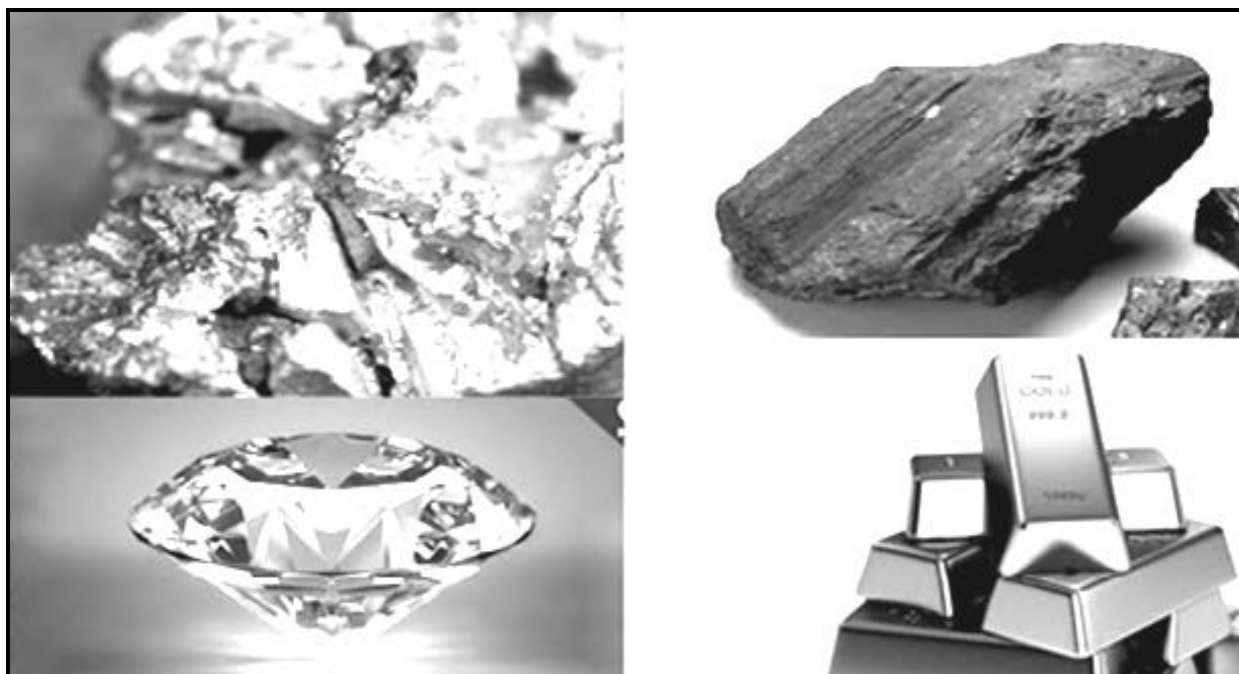
25 |
| 4 | Nhlayo ya vanhu lava hundzaka emisaveni va ri eku celeni ka swicelwa swi nga ri enawini yi le henhla swinene etikweni naswona mafu ya humelela minkarhi yo tala. Lava ponaka ku hundza emisaveni va ri eku celeni ka swicelwa va chava ku ya emaphoriseni va ya vika timhangu to lahlekeriwa hi vanghana va vona ehansi ka mugodi hi ku chava ku pfaleriwa. Maphorisa ya kumile makumembirhin'we wa mintsumbu ya vaceri lava nga riki enawini emugodini lowu tirhaka, lowu kumekaka eKrugersdorp leri nga doroba leri kumekaka evupeladyambu bya doroba ra Joni. Maphorisa lawa ya ehleketelela leswaku mintsumbu leyi yi hoxiwile eka mugodi lowu tirhaka hi van'wana va vaceri lava nga riki enawini ku endlela leswaku vafi va ta kota ku kumiwa hi maxaka ya vona ya ta kota ku ya va lahla. | 30

35 |

5	Palamende yi tekile xiboho xa leswaku ku pfariwa tindhawu hinkwato leti vaceri lava nga riki enawini va nga ti tirhisaka ku nghena na ku huma hi tona emigodini leyi pfariweke na ku hlohlotella maphorisa ku ringeta tindlela hinkwato to sivela mhaka leyi ku ya emahlweni. Komiti leyi lawulaka migodi na gezi epalamende yi tekile xiboho xo famba yi endzela tindhawu to fana na North West, Gauteng, Klerksdorp, Batlhako na Ruighoek ehandle ka Rustenburg na Riverlea ku ya kambela migodi leyi pfariweke. Leswi swi ta pfuneta ku kuma tindlela to sivela ku ceriwa ka swicelwa hi vaceri lava nga riki enawini na ku papalata ku hundza emisaveni ka vona.	40 45
6	Ku cela loku ku na xiave eka ku dlayiwa na ku pfinyiwa ka vavasati lava akeke ekusuhi na migodi hikokwalaho ko va van'wana va vaceri lava va nga ri na mindyangu ya vona ekusuhi. Leswi swi vangile ku baleselana loku veke kona exikarhi ka vavanuna lava akeke ekusuhi na migodi na vaceri tanihi ndlela yo kombisa ku vilela hikokwalaho ka swiendlo swo biha swa vaceri lava. Komiti leyi lawulaka migodi na gezi yi endzerile eRiverlea ku ya lawula nyimpi leyi.	50 55
7	Tiko ra Afrika-Dzonga ri le khombyeni lerikulu hikuva hambiloko mfumo wu ringeta ku nghenelela eka ku herisa timhaka ta vugevenga, swigevenga a swi tlheleli endzhaku kambe swi ya emahlweni na mintirho ya swona leyo biha. Leswi swi tano na le ka vaceri lava nga riki enawini hikuva hambiloko nhlayo ya ku hundza emisaveni ka vona yi tlakuka siku na siku, va ya emahlweni na ntirho wa vona wo cela swicelwa. Hakunene mali i rimitsu ra xidyoho naswona eka van'wana vanhu mali yi tekiwa yi ri na nkoka ku tlula vutomi bya vona.	60
[Xitshuriwa lexi xi hundzuluxeriwile xi huma eka webusayiti ya http://apnews.com/hub/africa]		

NA

XITSHURIWA XA B

[Xifaniso lexi xi huma eka webusayiti ya www.azomining.com]

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A

- 1.1 Boxa vito leri vaceri lava nga riki enawini va tivekaka hi rona. (1)
- 1.2 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Ku ceriwa ka swicelwa hi vaceri lava nga riki enawini swi ... ikhonomi ya tiko.
- A n'okisa
B wisa
C tlakusa
D kurisa (1)
- 1.3 Ku ya hi xitshuriwa lexi, boxa swivangelo SWIMBIRHI leswi endlaka leswaku vaceri lava nga riki enawini va hundza emisaveni nkarhi wa vona wu nga si fika. (2)
- 1.4 Hi kwihi ku yelana loku nga kona exikarhi ka nhlokomhaka na hungu ra xitshuriwa xa A? (2)
- 1.5 Hi xihhi xivangelo xo va vanhu va tinyiketela ku cela swicelwa va ri karhi va swi tiva leswaku swi na khombo eka vutomi bya vona? (2)
- 1.6 Ku ya hi xitshuriwa xa A, hlamusela leswi landzelaka hi marito ya wena n'wini:
- 1.6.1 Swo miyeta nyoka. (1)
- 1.6.2 Ku tsuvula misisi. (1)
- 1.7 Hikokwalaho ka yini mfumo wu pfuneta ku handza mintsumbu ya vaceri lava nga riki enawini loko va hundzile emisaveni va ri endzeni ka migodi leyi pfariweke? (2)
- 1.8 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka xitshuriwa lexi? (2)
- 1.9 Hi yihi mhaka leyi mutsari a lemukisaka vahlayi hayona eka xitshuriwa lexi? (2)
- 1.10 U vona yi ri mhaka ya kahle ku va mfumo wu ringeta tindlela hinkwato to sivela vaceri lava nga riki enawini ku nghena emigodini leyi pfariweke? Seketela nhlamulo ya wena? (2)
- 1.11 U nga va tsundzuxa yini vanhu lava celaka swicelwa swi nga ri enawini? (2)

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA B

- 1.12 Hi swihi leswi humelerisiwaka hi XITSHURIWA XA B? (2)
- 1.13 Hikokwalaho ka yini switirhisiwa leswi endliweke hi swilo leswi kombisiweke eka XITSHURIWA XA B swi xavisiwa hi ntsengo wa le henhla swinene? (2)
- 1.14 U titwa njhani hi leswi kombisiweke eka XITSHURIWA XA B? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

SWIVUTISO: SWITSHURIWA SWA A NA B

- 1.15 Hi kwihi ku fanana loku nga kona ku ya hi hungu ra XITSHURIWA XA A na xa B? (2)
- 1.16 Handle ko boxa mavito ya vanhu na tindhawu, kombisa ku hambana loku nga kona exikarhi ka XITSHURIWA XA A na xa B. (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO**XIVUTISO XA 2: KU KOMISA HI MARITO YA WENA N'WINI**

Hlaya XITSHURIWA xa C kutani u tsala nkomiso hi marito lama nga hundziki **90** u kombisa **leswi munhu a vuyeriwaka hi swona loko a hlaya tibuku**. Nkomiso wa wena wu fanele wu va hi xivumbeko xa ndzimana wu tlhela wu katsa timhakankulu ta nkombo (7).

LEMUKA: U languteriwa ku endla leswi landzelaka:

1. Tirhisa swivulwa leswi heleleke swa wena n'wini kambe u nga onhi mongo wa xitshuriwa.
2. A wu FANELANGI ku tsala nhlokomhaka eka nkomiso wa wena.
3. Kombisa nhlayo ya marito emakumu ka nkomiso wa wena.

XITSHURIWA XA C**NKOKA WO HLAYA TIBUKU**

Dyondzo i ya nkoka evuton'wini bya munhu un'wana na un'wana. Loko munhu a nga dyondzangi wa xaniseka. Masungulo ya dyondzo i ku tiva ku hlaya na ku tsala. Vatswari va fanele ku dyondzisa vana va vona ku hlaya va ha ri vatsongo va nga si sungula ku dyondza xikolo. Ku dyondzisa vana ku hlaya swi aka rirhandzu na ntsakelo wo hlaya tibuku vutomi bya vona hinkwabyo. Ku hlaya tibuku swi endla leswaku byongo bya munhu byi kota ku tirha himfanelo. Loko mudyondzi a hlohloteriwa ku hlaya ekaya swi endla leswaku a titshemba, a kota ku humesa mavonelo ya yena na matirhelo eka tidyondzo ta yena exikolweni ya tlakuka.

Vanhu lava hlayaka tibuku ta switori va kumeka va va na rirhandzu xikan'we na ntwelavusiwana eka swimunhuhatwa leswi va hlayaka hi swona. Vulavisisi byi kombisa leswaku machudeni lama hlayaka tibuku minkarhi hinkwayo ma kuma vutivi byo enta lebyi kotaka ku va pfuna loko va lava ku amukeriwa etikholeji na le mintirhweni. Ndzavisiso lowu veke kona hi lembe ra 2019 wu kombisa leswaku makumetsevukaye wa tiphesente ta vathori va tsakela ku thola vatirhi lava kotaka ku hlaya hikuva va kota ku vulavula hi vutitshembi.

Loko munhu a tshamela ku hlaya tibuku u engetela vutlharhi naswona wa humelela evuton'wini bya yena. Ntshikelelo wa miehleketo wu fambela ekule na vanhu lava hlayaka tibuku minkarhi hinkwayo. Loko munhu a hlaya tibuku minkarhi hinkwayo swa n'wi olovela ku khomiwa hi vurhongo loko nkarhi wa ku etlela wu fika, swi tlhela swi n'wi engetelela na masiku ya yena ya ku hanya. Vadyondzi lava talaka ku tshika xikolo hi lava nga swi kotiki ku hlaya kutani va hetelela va vona dyondzo yi nga ri na nkoka hi ku va va tsandzeka ku twisisa leswi va dyondzaka swona va tlhela va nga titshembi eka hinkwaswo leswi va swi endlaka.

Loko vatswari na vadyondzisi hinkwavo a vo tinyiketela ku pfuna vana va vona ku hlaya tibuku minkarhi hinkwayo, nhlayo ya swidyondzeki a yi ta engeteleka laha tikweni ra hina. Nhlayo ya swigevenga a yi ta hunguteka loko vanhu va dyondzekile, leswi a swi ta endla leswaku va hanya hi kurhula na ntsako.

[Xitshuriwa lexi xi hundzuluxeriwile xi huma eka webusayiti ya www.healthline.com]

XIYENGE XA C: SWIAKI NA MILAWU YA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3: XINAVETISO**

Hlaya xinavetiso lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA D

VHENGELE RO XAVISA TIKETLELE RA NHLAYISEKO

Tiketlele to tiya no hlayisa gezi ti kumeka eka hina ntsena.

Ketlele yin'we a yi ri R450.00.

Sweswi i R300.00.

Swivutiso: Nhlayiseko JJ
Riqingho: 0148830929
Imeyili: nhlayisekojj@kettle.co.za

U pfumeleriwa ku tlherisa ketlele leyi nga na xihoxo ku nga si hela tsevu wa tin'hweti.

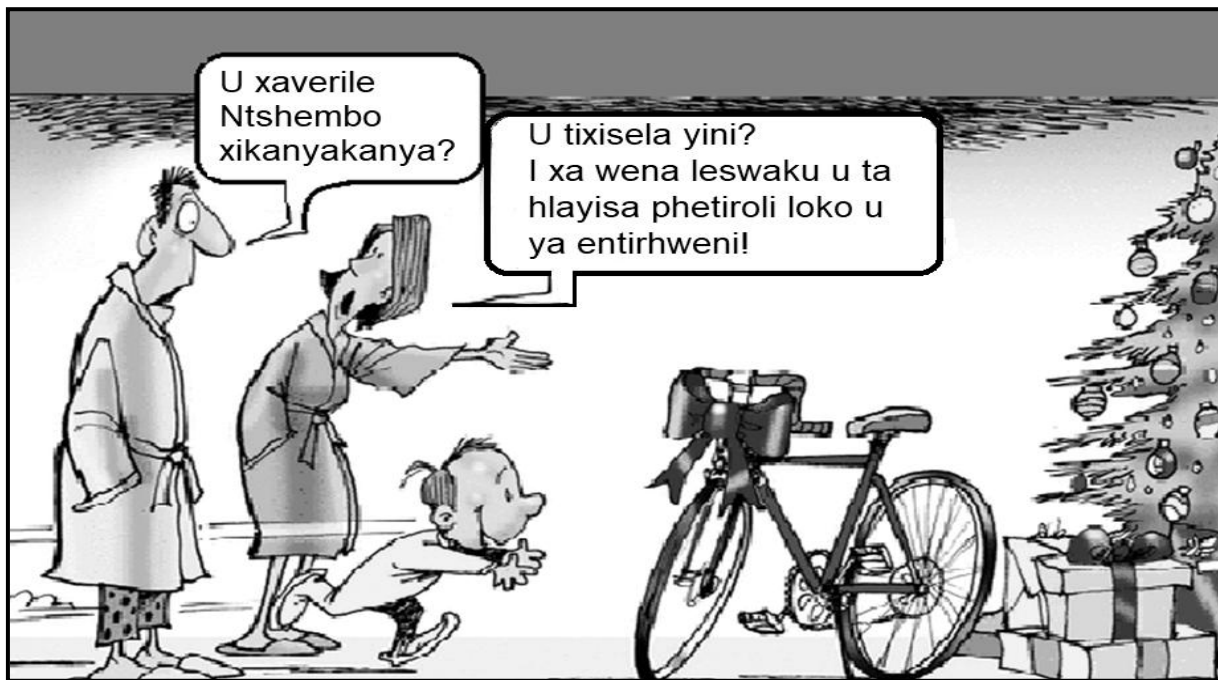
[Xifaniso lexi xi huma eka webusayiti ya www.bing.com]

- 3.1 Vutihlanganisi lebyi tsariweke eka xinavetiso lexi byi tiyisisa leswaku vini va xona i va ... (1)
- A ntokoto.
B ntiyiso.
C ntikelo.
D ntsakelo.
- 3.2 Hi swihi leswi munavetisi a swi endleke ku koka rinoko ra vaamukeri va hungu eka nhlokomhaka ya xinavetisi lexi? (1)
- 3.3 Xinavetiso lexi xi nga va xi kongomisiwile eka vamani? (2)
- 3.4 Hlamusela leswi nga kucetelaka vaamukeri va hungu leswaku va ya xava ketlele leyi navetisiweke laha henhla. (2)
- 3.5 Hi wihi mboyamelatlhelorin'we lowu humelerisiwaka hi marito lama nge: 'Tiketlele to tiya no hlayisa gezi ti kumeka eka hina ntsena'? (2)
- 3.6 Yisa xivulwa lexi nga laha hansi eka nkarhi lowu taka. (2)
- U pfumeleriwa ku tlherisa ketlele leyi nga na xihoxo ku nga si hela tsevu wa tin'hweti. (2)

[10]

XIVUTISO XA 4: KHATHUNI

Xiyisisa khathuni leyi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka yona.

XITSHURIWA XA E

[Khathuni leyi yi huma eka webusayiti ya www.cartoonstock.com]

- 4.1 Boxa mbangu lowu swimunhuhatwa leswi nga eka khathuni leyi nga laha henhla swi nga eka wona. (1)
- 4.2 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Tirhiboni leti bohiweke eka xikanyakanya na le ka mabokisi lama nga etlhelo ka xona ti kombisa leswaku swilo leswi i ...
- A timpahla.
B tinhundzu.
C tinyiko.
D tinyandza. (1)
- 4.3 Xana timhaka leti nga eka khathuni leyi nga laha henhla ti nga va ti humelerile hi nkarhi wihi wa siku? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 4.4 Ku ya hi khathuni leyi, nhlamulo leyi wanuna a yi kumeke yo huma eka nsati wa yena yi nga va yi n'wi khomile njhani? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 4.5 Endlelo ra n'wana loyi a nga le ka khathuni ri nga va ri kombisa yini? (2)
- 4.6 Vumba vunyingi bya xivulwa lexi nga laha hansi.
- I xa wena leswaku u ta hlayisa phetiroli loko u ya entirhweni. (2)

[10]

XIVUTISO XA 5: PROSI

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA F**VUKUNGUNDZWANA BYA ONHA ETIKWENI**

Vhiki leri hundzeke exikolweni xa le henhla xa Maweni a ku rhambiwele **Nkulukumba** Javase wa le ka Ndzawulo ya Vululami leswaku a ta tshweta vadyondzi murhi wa tindleve hi timhaka ta vukungundzwana. Leswi landzelaka swi vuriwile hi xin'wana xivulavuri eka TV xi ku: 'Namuntlha vukungundzwana byi fana na **vuvabyi** bya Mfukuzana lebyi dyaka misiha hinkwayo ya hina vaakatiko.'

5

Nkulukumba Javase u hlamuserile leswaku **vanhu va ba mati tingwenya ti etlela** leswaku va ta kota ku veka vuswa etafuleni. Mubi wa mati u tekeriwa swilo leswitsongo leswi a nga na swona, a anakanya leswaku u ta vuyeriwa hi swo tala. Eka vaberiwa swi vangiwa hi makwanga hikuva vo tala va va ri na swona swilo. Vanhu va lava ku engetela eka leswi va nga na swona leswaku xiyimo xa vona xi ta tlakuka ematihlweni ya vanakulobye. Leswi swi heta lava tirhaka hi ku tshembeka **matimba**.

10

Munhu u ba mati hi mali kasi kun'wana u fanele a tirhisa mabelo lawa hi nga koteki ku ya boxa laha. Xivulavuri xin'wana xi ku: 'Ase! Ndlala a yi ku dlaye kambe leswi u nga na swona swi va swi ri entiyisweni.' **Loko u ba mati hi swilo lexi nga ku faneriki a wu tipini.** Munhu a nga ba mati a tlakusiwa entirhweni kambe loko a pfumala vuswikoti wa xaniseka swinene. Nkulukumba Javase u gimetile hi ku vula leswaku vukungundzwana bya onha etikweni.

15

[Xitshuriwa lexi xi adaputiwile xi huma eka tsalwa ra *Vugwili ni vusiwana* hi MR Masinge]

5.1 Siva rito leri tikisiweke laha hansi hi risivinene leri faneleke.

Namuntlha vukungundzwana byi fana na **vuvabyi** bya Mfukuzana lebyi dyaka misiha hinkwayo ya hina vaakatiko.

(1)

5.2 Xiya xivulwa lexi landzelaka kutani u tsala nkomiso wa rito leri tikisiweke.

Vhiki leri hundzeke exikolweni xa le henhla xa Maweni a ku rhambiwele **Nkulukumba** Javase wa le ka Ndzawulo ya Vululami.

(1)

5.3 Ku ya hi xitshuriwa xa F, xivulavulelo lexi nga laha hansi xi nga tirhisiwa loko ku humelerile yini?

Vanhu va ba mati tingwenya ti etlela.

(2)

5.4 Lulamisa swihoxo swa matsalelo eka xivulwa lexi nga laha hansi.

Loko u ba mati hi swilo lexi nga ku faneriki a wu tipini.

(2)

5.5 Hi wihi ntirho wa xilandzi lexi tikisiweke eka rito leri nga laha hansi?

Mubi wa mati u tekeriwa swilo leswitsongo leswi a nga na swona, a anakanya leswaku u ta vuyeriwa hi swo tala.

(2)

- 5.6 Vumba xivulwa xin'wana hi rito leri tikisiweke u humelerisa nhlamuselo yo hambana na leyi nga eka xivulwa lexi nga laha hansi.

Leswi swi heta lava tirhaka hi ku tshembeka **matimba**.

(2)

[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30

NTSENGO HINKWAWO: 70